

**Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində sifətin dərəcə əlamətlərinin
ümumtürk dillərinə qarşılıqlı inteqrasiyası**

Qara Məşədiyev
filologiya elmləri doktoru, professor

*Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı
Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant №
EIF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/07/5-M-23*

Xülasə

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində sifətin dərəcə əlamətlərinin qohum türkçələrlə müqayisəsi də vacib məsələlərdən biri kimi tədqiqatçıları düşündürməkdədir və müqayisələrin də əsas mahiyyəti elə məhz qohum dillər qararasındakı qarşılıqlı inteqrasiya vəziyyətini üzə çıxarmaqdan ibarət olmuşdur. Başqa sözlə desək, türklərin qədim və indiki vəziyyəti, ümumi inkişaf xüsusiyyətləri, sifətin dərəcə əlamətləri, morfoloji göstəriciləri sübut edir ki, onları Azərbaycan dilinin dialekt və şivə faktları ilə qarşılaşdırmaq, müqayisə etmək və inkişaf gedişində baş vermiş fonetik, semantik dəyişiklikləri aşkar etmək çox vacib məsələlərdən biridir. Məqalədə bu vacib məsələlərə aydınlıq gətirilir, konkret şəkildə sifətin dərəcə əlamətləri Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin verdiyi faktlara əsasən qohum türkçələrlə müqayisə edilir və həmin morfoloji göstəricilərinin oxşar və fərqli cəhətləri aydınlaşdırılır.

Açar sözlər: sifət, dərəcə, oxşar, fərqli, türkçələr

**Взаимная интеграция признаков степени прилагательных диалектов
и говоров азербайджанского языка в общетюркские языки.**

*Работа выполнена при финансовой поддержке Фонда развития
науки при Президенте Азербайджанской Республики - Грант № EIF /
MQM / Наука-Образование-1-2016-1 (26) -71 / 07/5-M- 23*

Гара Машадиєв
доктор филологических наук, профессор

Резюме

Сравнение степени признаков прилагательных в родственных диалектах и говорах азербайджанского языка с родственными тюркскими языками также рассматривается исследователями как один из важных

вопросов, и основная суть сравнений заключалась в выявлении состояния взаимной интеграции родственных языков. Другими словами, древнее и современное состояние тюрков, общие черты их развития, степени признаков прилагательных, морфологические особенности доказывают, что один из важнейших вопросов - сравнить их с диалектными и говорными фактами азербайджанского языка, сопоставить и выявить фонетические и семантические изменения, произошедшие в процессе развития. В статье проясняются эти важные вопросы, в частности, сравниваются степенные особенности прилагательного с родственными тюркскими языками на основе фактов, приведенных в диалектах и говорах азербайджанского языка, и проясняются сходства и различия этих морфологических признаков.

Ключевые слова: *прилагательное, степень, похожий, различный, тюркские языки*

Mutual integration of the signs of the degree of adjectives of dialects and accents of the Azerbaijani language into common Turkic languages.

This work was supported by the Science Development Fund under the President of the Republic of Azerbaijan - Grant No. EIF / MQM / Science-Education-1-2016-1 (26) -71 / 07/5-M-23

Gara Mashadiev
Doctor of Philology, Professor

Summary

Comparison of the degree of signs of adjectives in related dialects and accents of the Azerbaijani language with related Turkic languages is also considered by researchers as one of the important issues, and the main essence of the comparisons was to identify the state of mutual integration of related languages. In other words, the ancient and modern state of the Turks, the general features of their development, the degree of signs of adjectives, morphological features prove that one of the most important issues is to compare them with dialectal and colloquial facts of the Azerbaijani language, to compare and identify phonetic and semantic changes that occurred in the process of development. The article clarifies these important issues, in particular, compares the power features of the adjective with related Turkic languages on the basis of the facts given in the dialects and accents of the Azerbaijani language, and clarifies the similarities and differences of these morphological features.

Key words: *adjective, degree, similar, different, Turkic languages*

Aktuallıq. Müxtəlif illərdə türkçələrin ədəbi dilləri ilə dialekt və şivələrini müqayisə edərək onların daxili inkişafı ilə bağlı qanunauyğunluqlarından prinsipial oxşarlıqlar və fərqlərin meydana çıxdığını müəyyənləşdirmişlər və bu müəyyənləşdirmələri sifətin dərəcə əlamətlərinin də müqayisəsinə şamil etmək olar, lakin bu araşdırmalar epizodik xarakterlidir, bəsit səciyyə daşıyır və hələ görüləsi işlərin çoxluğundan xəbər verir. Ümumtürk dillərinin qarşılaşdırılması təkcə, ədəbi dilin kompleks müqayisəsi ilə məhdudlaşmır, elə mühüm məqamlar olur ki, türkçələrin dialekt və şivə faktları da araşdırma prosesində önə çəkilir. Müasir dövrdə türk xalqlarının bir-birinə daha da yaxınlaşdığı bir vaxtda ümumtürk sifətlərinin və onların azaltma və çoxaltma dərəcələrinin tarixi inkişaf və təkamül mərhələlərinin konkret türk dilləri və dialektlərinin materiallarına əsasən müqayisəli olaraq müəyyənləşdirilməsi olduqca aktuallıq kəsb edən məsələlərdən biridir.

Annotasiya. Məqalədə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində mövcud olan sifətin dərəcə əlamətləri türklərin ədəbi dilləri ilə qarşılaşdırılır, qaynauyğun oxşar və fərqli cəhətlər aşkar edilir.

Metod. Məqalədə müqayisəli-qarşılaşdırma metodu tətbiq olunmuşdur.

Giriş. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində sifətin dərəcələrində -lər₂ (yəni ədəbi dildən fərqli – Q.M.) vardır ki, bunları əksər şivələr üzrə xarakterizə etmək olar və bunları eyni zamanda ayrı-ayrı şivələr üçün mühüm bir əlamət kimi də səciyyələndirmək olar. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində sifətin müqayisə dərəcəsini əmələ gətirmək üçün müxtəlif morfoloji göstəricilərdən istifadə olunur ki, onların türkçələrlə müqayisə və qarşılaşdırma metodu ilə araşdırmaqla maraqlı elmi nəticələr əldə etmək olar.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində sifətin azaltma dərəcəsini əmələ gətirmək üçün *-rax, -rəx, -rək, -arax, -ərəx, -tarax* morfoloji göstəricilərdən istifadə olunur. Məs: *bozarax, qorxaraq, düzərəh, yekərəh, bakacarax, oretarax, boşarax* və s.

Bu şəkilçi ümumtürk dillərinin bəzilərində inteqrasiya vəziyyətindədir. Müasir türkmən dilində *-rak, -rək* şəkilçisi (ak-arax, qök-qokrək, açıq-açıqrak) sifətin azaltma dərəcəsini formalaşdırmağa xidmət göstərir. Özbək dilində *-rok* (açaççikrok, sovunrok) şəkilçisi və tatar dilində *-rak, -rək* şəkilçisi müəyyən hallarda eyni vəziyyətdə işlənir (1, 16; 2, 23).

-rak, -rək (-rek) şəkilçisini bəzi tükoloqlar *-ırak, -urak, -ırık* morfoloji göstəricisinin bir hissəsi olduğunu əsaslandırırırlar. A.M.Şərbak göstərir ki, həmin şəkilçi kontekstdən asılı olaraq bəzi keyfiyyətin azlığını, bəzən isə çoxluğunu bildirir (3, 45) və bu baxımdan aşağıdakı misallar səciyyəvi sayıla bilər: gödərək (adam), yastırak (təpə) (Azərbaycan dilində); qöqrək (ot), aqrak

(tam), doqruqrak (yol), vovuqrak (kova), darrak (tam), enilrək (yük) (türkmən dilində); sakınarak, aqrak. Neçəkərək, keçnenərək (tatar dilində).

“Tatar dilində əlamətin böyük intensivliyi –rak//rək şəkilçisi ilə ifadə olunur. Çuvaş dilində həmin morfoloji göstərici –rax, -rex və tarax (-terex) formalarındadır. Tatar dilində azaltma dərəcəsi özünəməxsus. Digər türkçələrdən fərqli şəkilçilərlə ifadə olunur və bunlar aşağıdakılardır: -kilt// kect, -qilt//qilt; -sil. –sel, -sel, şel, -su.

Türkiyə türkcəsində sifətin azaltma dərəcəsini yaratmaq üçün –ca, -cik, -mtrak, -msl şəkilçilərindən istifadə olunur. Məs: kabaca tavurlar, yaxşıca adam, acımtrak yemək, mavitrak deniz, tatımsı çörək, ufacık köpək, minicik kedi və s.

Türkmən dilində sifətin azlatma dərəcəsini əmələ gətirmək üçün –ja, -je, -jak, -jek şəkilçilərdən istifadə olunur. Məs: akja (ovlak), təzəye (köynək), akıllıja (çağa), yıkıjak (kepbe), dövüjek (araba), qədijek (xayat)” (4, 116).

Qaraqalpaq dilində –rak, rək şəkilçisi predmetin əlamətini qüvvətləndirdiyi halda, özbək dilində əlamətin azlığını, kəmliyini ifadə edir.

Azərbaycan dilinin Qazax, Tovuz, Göyçay, Ağdaş, Füzuli və başqa dialekt və şivələrində –mtır, –imtır, –untur şəkilçiləri sifətin azaltma dərəcəsinin morfoloji əlamətləri hesab olunur. Məs: sarımtır, bozumtur, ağımtır (2, 23). Və bu şəkilçilər Azərbaycan ədəbi dilində başqa fonetik tərkiblərdə çıxış edir. Türkiyə və türkmən türkçələrində bu morfoloji göstərici –mtıl, –mtıl, –imtil, –imtil, –ümtül, –ümtül variantlarında işlənir. Məs: qırmızımtıl (gül), bozumtul (qayalar) (Azərbaycan dili); sarımtıl (mata), meletil (rəng), sarımtıl (kostyum) (türkmən dilində), acımtrak yemək, mavimtrık dəniz (Türkiyə türkcəsində).

Türkmən dilində bu şəkilçinin –*mtık, –mtik, –imtik, –umtuk, –ümtük, –jumak, –jümək* formalarından istifadə olunur. Məs:ajımtık (bura), süyjümtük (qavu). Türkmən dialektlərində də bu istifadə olunur.

–*so, –sov, –əmsö, –amsö* kimi sifətin dərəcə morfoloji göstəriciləri daha çox Azərbaycan dilinin keçid şivələri üçün xarakterikdir. Məs: uzunso, ağımso, güəmso (2,73). K.Bəşirov bu morfoloji göstərici haqqında yazır ki, –*sov* bənzətmə məzmunlu bu morfem Azərbaycan dili üçün daha xarakterik olan azaltma dərəcəsi morfemidir; dəlisov, uzunsov, göyümsov, ağımsov. Dialektlərdə –*soy* şəklində tələffüz edilir ki, bizcə, bu daha ilkindir: ağımsoy dəlisoy və s.

Türk və türkmən dillərindəki –*si, –si, –su, –sü* morfemi ilə mənşəcə eyni olması gümanındaydıq: dalğamsı-dalğamsov, qonursu-qonursov, acımsı-acımsov və s. (5, 183-184).

–*sov* morfemi türkmən dilinin dialektlərində sovult formasında ilənir. Məs: *Xova qamasıp, asmanun yüzünü aksovut (ağsov) bulut perdeleridi* (4, 117). Fikrimizcə, aksovut sözünün tərkibində işlənən –*sovut* morfemi, sifətin dərəcə əlaməti olan –*imtil* şəkilçisinin sinonimidir: *aksovut – ağımtıl, sarısovut – sarımtıl* və s.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində özünü göstərən –*imsırak, –imsırak* ədəbi morfemi ədəbi dildəki –*imtrak*⁴ şəkilçisinin fonovariantıdır. K.Bəşirov da doğru olaraq “*imtrak (q), –umtrak (q), –ümtirək, –imtirək* – əslində *s>t* dəyişməsi fonovariant kimi çıxış edir” (6, 182). Azərbaycan ədəbi dilində və dialekt və şivələrində işlənmə variantlarını müqayisə edək: sarımtırak-sarımsıraq: acımtrak-acımsıraq, qırmızəmsırak-qırmızımtırak, mavim-sırak-mavimtırak və s. Türkmən dilində dad bildirən sifətlərin azaltma dərəcəsi –*mtık, –mtik, –imtik, –ümtük* şəkilçiləri ilə yaranır ki, bu formalara *k>x* samit əvəzlənmələri ilə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində rast gəlmək olur. Məs: ajımtık-ajımtık; tursuntuk-tursuntuk və s.

–*si, –si, –su, –sü; usı, –usi* şəkilçiləri Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bəzi sözlərin tərkibində işlənərək azaltma dərəcəsinin əlaməti kimi çıxış edir. Məs.: göyümsü-sarımsı, ağamsı və s.

“Türk dillərində, o cümlədən oğuz və karluq qrupu dillərdə çox qədimdən işlənən azaltma, kiçiltmə və bənzətmə şəkilçisi Azərbaycan dilində passiv səviyyədə işlənir və bu morfem türk, özbək, türkmən, qaqauz, uyğur dillərində aktiv formada istifadə edilir. Həm müstəqil, həm də –rak şəkilçisi ilə birgə sözlərə qoşula bilir: qonursu, godesi, tatlımsı, yeşilimsi, gülümsü, kurumsu, sarımsı, qarımsı (türk, qaqauz), aksırak (qədim türk), akuçırak (uyğur) və s. (5, 181). –*si* morfeminin mənşəyini “bənzətmək” mənalı *si* feili ilə bağlamaq cəhdi bizə də uyğun görünür. A.N. Kononovun –*msı, –mtrak* şəkilçilərini zərfin dərəcə şəkilçisi kimi təqdim etməsi və verdiyi nümunələr özünü doğrultmur: sarımtıralyesil, kekrensi ekşi (kəskin turş) (5, 181).

Ümumtürk dillərində *ən/in* ədatı prepozitiv mövqedə sifətlərə qoşulur, çoxaltma dərəcəsini əmələ gətirir və İ.Kazımov türkcələrdə bu vəziyyətin mənzərəsini aşağıdakı kimi verir: “inçen, in, sır, indön, *in to*, in kap (tatar), ən gözəl, ən yaxşı, ən qısa (azərbaycan). p, m, r, s samitləri ilə: bembeyaz önlük, mosmor surat, tertemiz cadde (türk); kıpkısa, yem-yeşil, yap-yalqız, bupbuş (tatar); yam-yaşıl, gömgöy, sapsarı (Azərbaycan); qap-qara (baqana), qoş-qöhi (yol), göm-gök (mata), ap-ağ, -ıp -ıssı, up-uzun, ap-aji, süpsuyji (qavun), tap-takır (yer), qap-qatı (metal), tupturşu (üzüm, sopsuyuk hova, sop-sor (su), dop-doğru, ap-ayık, düm-düz, düp-düzə-düz, bimbeyaz (qaqauz), bembeyaz önlük, mosmor surat, tertemiz cadde (türk) (4, 117). Bu və ya buna bənzər formalar Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də aktiv şəkildə müşahidə olunur. Məs: *gömgöy* əvəzinə *göpgöy, bomboş* əvəzinə *lap bombalamboş, sapsarı*, əvəzinə *safsarı*, dümdüz əvəzinə düpbələmdüz və s. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənən *bopboş* sifəti qumuq dilində *boppoboş* şəklində işlənərək sifətin müqayisə, üstünlük dərəcəsini yaradır (6, 241)

Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində sifətin çoxaltma dərəcəsini formalaşdırmaq üçün *qıf//qın//kıp* formantlardan istifadə edilir. Məs:

qıfırmızı (gül); qıpqısa (don). Bu forma qırğız dilindəki sintaktik yolla, eləcə də intensivliklə bağlı olan şəkllə uyğun gəlir. Məs: kıpqızıl, qıfsarı və s.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində qaramtıl əvəzinə qaramtıl, sarımtıl əvəzinə saraltıl, yəni –mtıl yerinə *m>l* samit əvəzlənmələrindən istifadə olunur. Məs: saraltıl-sarımtıl, qaraltıl-qaramtıl. Bu forma qaraqalpaq dilindəki şəkllə uyğun gəlir, çünki, qaraqalpaq dilində sifətlərdə dərəcə əlamətləri olduqca geniş yayılmışdır və bunlar aşağıdakılardır: - ğılt, -sa, -sıl, -ğız, -ıltım, -rak, -irak, -ğana, -ğına, qınc. Məs: karaltıl, saraltıl, sarısıl, sarğıt (6,184).

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində sifətlərin önünə *çin, çın, dın, düz* və s. hissəciklər artırılaraq çoxlatma dərəcəsi yaradılır. Məs: Onun başı *dümdüz* idi. Onun bişirdiyi sup *cim düyülü* idi və s. Ümumtürk dillərində də çoxlatma dərəcəsi analitik üsulun köməyiylə yaranır. Sifətlərin önünə *çin, sar, dın, çuv, örən, in, innən, asa, əras (türkmən)* sözlərindən biri əlavə olunur. Məs: çın qızıl, sar qara, sar qızıl, xas qızıl , örən ovidən naqıs, örən kitap (türkmən), çi, çat, ver, sem; çi yunk qat-şuru ver sene (çuvaş) (5, 119).

Sifətin analitik üsulla yaranan çoxaltma dərəcəsi bəzi cəhətlərindən (xüsusən fonetik hadisələrlə əlaqədar olaraq) qohum dillərin bəzilərdən fərqlənir. Fonetik baxımdan fərqlənmələr çox olsa da semantik baxımdan yaxınlıqlar daha çoxdur. Məs: silə-sipsilə, dolu-dopdolu, təzə-tərtəzə, təptəzə, yumru-yupyumru, təzə-qəttəzə, çılpaq-cılçılpaq və s. Göründüyü kimi, bu sözlərin birinci hecaları təkrarlanır ki, bu da sifətin şiddətləndirmə dərəcəsini müəyyən edir.

Nəticə. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində sifətin dərəcələri onların düzdüyü şəkillərə görə müəyyən edilir. Bunlar ümumtürk dillərində və ya dialektlərində də müxtəlif əlamət və keyfiyyət dəyişmələridir. Türkcələrin həm ədəbi dillərində, həm də dialekt və şivələrində sifətin dərəcələri adi dərəcəyə əsasən müəyyənləşdirilir, çünki adi dərəcə başlanğıc formadır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrindən fərqli olaraq türkcələrin bəzilərində sifətin dərəcələri konkret və mücərrəd əlamətlərinə görə də fərqləndirilir. Əksər türkcələrdə sifətin üç dərəcə əlaməti göstərilir: adi, azaltma, çoxlatma. Ümumtürk dillərində bu dərəcə əlamətlərinin fərqləndirilməsi ümumi, oxşar cəhətlərin meydana çıxarılması türk xalqlarının genetik yaxınlığını sübut edən amillərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Кононов А.Н. Грамматика современно узбекского литературного языка. М., - Л, 1960.
2. Vəliyev A. Azərbaycan dialektologiyası (keçid şivələrinin morfologiyası və sintaksisi). ADİ nəşri, Bakı, 1975.
3. Щербак А.М.Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. М., -Л, Наука, 1977

4. Bəşirov K. Türk dillərinin müqayisəsi; Oğuz qrupu türk dillərində morfoloji kateqoriyalar. “Elm və təhsil”, Bakı, 2018.
5. Kazımov İ. Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası, III cild, Bakı, “Elm”, 2019
6. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, “Maarif”, 1981.